

Magnifieke Middeleeuwen

Bladeren door handschriften van generaties Plantin-Moretus

© Copyright Bruno Vandermeulen - KU Leuven

Handgeschreven boeken zijn als een mentale wandeling door de tijd. Een kijk in de breinen van meer dan zeven eeuwen geleden. Veertig van de mooiste verlichte manuscripten van het Antwerpse Museum Plantin-Moretus verklappen nu hun geheimen. Magnifiek uniek werelderfgoed.

MANUSCRIPTENLIEFDE

Amper twee à drie procent van alle manuscripten overleefde. Verlichte handschriften werden meer bewaard: zowat vier à vijf procent van de hele productie. “Zo’n klein fragment van wat ooit tussen de achtste en de zestiende eeuw bestond, kunnen we nog inkijken. Wat een privilege om in het hoofd van een miniaturist te kunnen kijken,” glundert Lieve Watteeuw, doctor in de kunstwetenschappen, professor aan de KU Leuven en verbonden aan Illuminare, het Studiecentrum voor Middeleeuwse Kunst. Met haar Londense collega Catherine Reynolds deed ze ‘monnikenwerk’ met het onderzoek van de bijzondere manuscriptenverzameling van de familie Plantin en (aangetrouwde) Moretussen. Speuren naar de geografische herkomst, scriptoren, miniaturisten, soorten perkament, stijlen en materialen van de 102 handgeschreven boeken uit het Antwerpse Museum, intussen in haar geheel Unesco-patrimonium. Christoffel Plantin (ca. 1520-1589) was een drukker en dus een boekenman. Een man die ‘vroegere’ handschriften verzamelde uit zakelijke overwegingen. Want ook een drukker heeft tekstmateriaal nodig, zoals de Klassieken. Vandaar dat Plantin in zijn privéverzameling naast bijbels ook handgeschreven kopieën van Cicero opnam. Aanvankelijk uit interesse voor teksten, maar de manuscriptenliefde werd zowaar genetisch. Balthasar II Moretus (1615-1674) was verknocht aan

mooie boeken. In de zeventiende eeuw hoorden handgeschreven banden bij rariteitenkabinetten zoals fossielen en opgezette dieren als reminiscenties van een ver, exotisch verleden.

In de achttiende eeuw, zeker na de Franse revolutie, gaapte men bewonderend naar die sierlijk verlichte kleinoden. De negentiende-eeuwse industrialisatie stuwde de eerbied voor vroeger vakmanschap. Techniek en virtuositeit gingen immers hand in hand bij middeleeuwse manuscripten, of die nu in een stedelijk scriptorium of in een klooster werden vervaardigd. Vlaanderen, meer bepaald Brugge en Gent waren in de vijftiende en zestiende eeuw marktleiders in manuscripten. Vlaamse getijdenboeken – bundels gebeden bestemd voor privégebruik – werden over heel Europa geëxporteerd: naar Spanje, het Vaticaan, Venetië... Met de populariteit van het gedrukte en goedkopere boek ging de traditie teloor. “Jammer,” aldus Lieve Watteeuw, “want het Brugse Missaal van Balthasar Moretus (begin vijftiende eeuw) is een streling voor het oog. Hij kocht het toen het juweeltje al tweehonderd jaar oud was.”

VELE HANDEN

Een handgeschreven boek was groepswerk. Samenwerken om een kleinood te vervaardigen en – nu – om het te bestuderen, te valoriseren en over te hevelen naar

*Wenceslasbijbel, vol. II,
detail wolf, 1403*
MUSEUM PLANTIN-MORETUS,
ANTWERPEN

*Wenceslasbijbel, vol. I,
genesis, 1403*
MUSEUM PLANTIN-MORETUS,
ANTWERPEN

in principio
 creavit deus
 celum et terra.
 Et terra autem
 erat inanis et
 vacua: et tene-
 bre erant super
 faciem abyssi:
 et spiritus
 sanctus
 super aquas.
 Dixitque deus:
 Fiat lux. Et
 facta est lux.
 Et vidit deus
 lucem quod esset
 bona: et diuisit
 lucem a tene-
 bris: appo-
 sitque lucem
 diei: et tene-
 bras noctis.
 Factumque
 est vespere
 et mane
 dies unus.
 Dixitque deus:
 Fiat firmamen-
 tum in medio
 aquarum: et
 diuidat aquas
 ab aquis. Et
 fecit deus firma-
 mentum: diuisit
 quoque aquas
 que erant super
 firmamentum:
 et factum est
 caelum. Vocauit
 quoque deus firma-
 mentum ce-
 lum: et terram
 et mare.

dies sextus. Dixitque deus: Congregentur
 aque que superata sunt in locum unum: et
 appareat arida. Factumque est ita: et vo-
 cauit deus aridam terram: congregatque
 quae aquae appellauit maria. Et vidit
 deus quod esset bonum: et ait. Germinet
 terra herbam viuentem: et faciat sem-
 inum: et lignum pomiferum faciens fructus
 iuxta genus suum: cuius semen in se-
 mipsa sit super terram. Et factum est ita.
 Et produxit terra herbam viuentem: et fe-
 cuit seminum iuxta genus suum: lignumque
 faciens fructum: et habens vnum quodque
 semen solum speciem suam. Et vidit deus
 quod esset bonum: factumque est vespere
 et mane dies tertius. Dixit autem deus: Fiat
 luminaria in firmamento caeli: vt diuidat
 diem et noctem: et sint signa tempora: dies
 et annos: et luceant in firmamento caeli: et
 luminent terram. Et factum est ita. Fe-
 citque deus duas magnas luminarias: lu-
 minare maius vt praeseret diem: et lumina-
 re minus vt praeseret noctem. Et stellas: et
 posuit eas deus in firmamento caeli vt
 luceant super terram: et praesent diem ac noctem:
 et diuiserint lucem ac tenebras. Et vidit
 deus quod esset bonum: et factum est vespere
 et mane dies quartus. Dixit etiam deus:
 Producant aquae reptile auium viuens:
 et volatile super terram sub firmamento
 caeli. Creauitque deus reptalia: et omnes
 animas viuentium atque inuolantium:
 quae produxerant aquae et spiritus suas: et
 omne volatile solum genus suum. Et
 vidit deus quod esset bonum: benedixitque
 illis dicens: Crescite et multiplicamini: et
 replete aquas maris: auctemque multipli-
 centur super terram. Et factum est vespere
 et mane dies quintus. Dixit quoque deus:
 Producat terra animam viuentem: et greges
 sua: iumenta: et reptalia: et bestias terre:
 solum spiritus suas. Factumque est ita. Et
 fecit deus bestias terre iuxta spiritus suas:
 et iumenta: et repleuit omne terram grege suo.

Magnifieke Middeleeuwen

© Copyright Bruno Vandermeulen - KU Leuven

volgende generaties. Want manuscripten zijn een zeldzaamheid, daarom meestal weggemoffeld in kluisen van bibliotheken en culturele instellingen.

“Een manuscript was een ‘gesamtkunstwerk’. Meerdere meesters zwoegden er soms tegelijkertijd aan,” vertelt Lieve Watteeuw. Eerst werd het perkament op maat gesneden en geplooid. Vervolgens tekenden jonge knapen die de bladspiegel voorbereiden, een – min of meer zichtbare – ‘belijning’. De kopiïst wist waar de miniatuur of het initiaal zou komen en hoeveel plaats hij ervoor moest vrijlaten. Soms duidde hij met een klein lettertje in de marge aan welke eerste letter er diende opgesmukt te worden. Maar dat sloot niet altijd vergissingen uit.

“De concentratie van de kopiïst voel je,” verzekert Lieve Watteeuw. “Hij sloep zelf met een pennenmesje zijn ganzen- of zwanenveer en dopte die dan in de inkt. Met één ‘inkvoorraad’ kon hij achtereenvolgens zes tot acht woorden schrijven. Je ziet dat want de eerste aanzet is dikker. Als hij dan een foutje maakte, gebruikte hij zijn pennenmesje om de gedroogde inkt van het perkament te krabben.” Nadien kwam de rubricator met zijn rode inkt om de aanvangsregels van een nieuwe passage aan te stippen. Van die man met de rode pen erfden we ons actuele woord ‘rubriek’. Zoals het woord ‘miniatuur’ helemaal geen verband houdt met een kleinschalig prentje, maar wel met de rode kleur ‘minium’ (rood loodoxide). Als er bladgoud in de miniatuur verwerkt werd, gingen de bladzijden eerst naar de vergulder die op een kalkondergrond het bladgoud aanbracht en dat vervolgens polierde met een wolventand.

Dan pas startte het werk van de miniatuurschilder(es). Eerst met een voortekening en dat is te zien in de Wenceslasbijbel uit Bohemen (1402) waarvan maar twee delen werden afgewerkt zodat sommige voortekeningen nog met blancozones te zien zijn. Een onvolledige miniatuur is echter niet te vergelijken met een ‘grisaille’, een schilderij uitsluitend in grijstinten, wat als absolute topkunst gold, zoals in het Utrechtse getijdenboek. Een miniatuur kon soms een volledige pagina in beslag nemen. Coördinatie was noodzakelijk, ook nadien om alle katernen te bundelen en te laten binden. Ook daar zijn menselijke foutjes niet uit te sluiten.

Al die zorgzame manipulaties maken van een boek een uitzonderlijk kostbaar object; zowaar de prijs van een (mooi) huis. Een omvangrijke librerie had dan ook maximum honderd tot tweehonderd manuscripten in bezit. Ook daarvan zijn sporen: commentaren van de eigenaar, de ‘ex libris’ kanttekeningen en droedels. In de Bijbel-

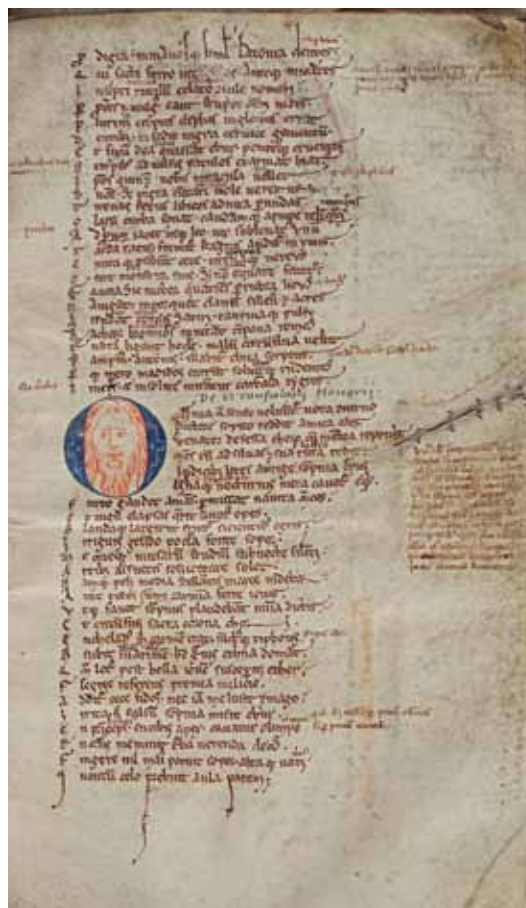

© Copyright Bruno Vandermeulen - KU Leuven

info

Tentoonstelling
Magnifieke Middel-
eeuwen

Nog tot 5 mei 2013
Open: dinsdag t.e.m.
zondag van
10 tot 17 uur
Gesloten: maandag
Museum
Plantin-Moretus
Vrijdagmarkt 22
2000 Antwerpen
Tel. 03 221 14 50
De 12 mooiste
exemplaren zijn
volledig online te
bekijken: www.museum-plantinmoretus.be

commentaar van de dichter Petrus Riga (eerste helft der- tiende eeuw) staan komieke mannetjes te dansen. Soms hebben de krabbels niets met de tekst te maken. “Het zijn sporen van verveling of van artistieke bevlieging. Maar het wijst er wel op dat de manuscripten actief ge- bruikt werden,” zegt Lieve Watteeuw.

NIEUW LEVEN

Miniaturen zijn een hele wereld die opengaat. Zo komen heel wat manuscripten van de Plantin-Moretus-collectie uit Engeland waar met de Anglicaanse omwenteling vele katholieke boeken uit de Colleges in Oxford werden verbannen. Die bundels zijn vaak beschadigd, vertonen waterschade, sporen van verwerking. Waarschijnlijk omdat voor verschepping de te zware boekbanden werden verwijderd.

Manuscripten begonnen zo aan een nieuw leven. Niet al- tijd een wedergeboorte, want sommige werden verknipt en als vulsels voor kisten gebruikt. Boekbindersafval. Sommige perkamenten werden zelfs gekookt. Vermits perkament een dierenhuid is, komt zo collageen vrij. Lijm dus. Lijm die diende om andere boeken te plakken. Of meubels. Verwonderd dat er maar twee procent is overgebleven? Hoogtijd dus opnieuw voor manuscripten en de waardering ervan.

Kunstwetenschappers, ingenieurs, musea, overheid, uni- versiteit, het Studiecentrum Illuminare slaan de handen in elkaar om (middeleeuws) erfgoed te herwaarderen en te herontdekken. Het RICH (Reflectance Imaging for Cultural Heritage) project wil met hoge resolutie beel- den in 2D+ manuscripten digitaal onderzoeken en in een databank opslaan. Per oppervlak van 10 op 10 cm speuren meer dan 300 opnames naar elke penseelstreek, elk detail. Na de prestigieuze Anjoubijbel, worden nu de Kronieken van Froissart en de Wenceslasbijbel uit Bohe- men onder de loep genomen. Wie weet wat wonderlijks daaruit te leren valt?

Eliane Van den Ende

Coullius Sedulius, Carmen Paschale, Luik, 9de eeuw

MUSEUM PLANTIN-MORETUS, ANTWERPEN

Kronieken, vol. I, Brugge, 1475-1485

MUSEUM PLANTIN-MORETUS, ANTWERPEN

Gospels with the prefaces of St. Jerome, Brugge, 11de eeuw

MUSEUM PLANTIN-MORETUS, ANTWERPEN

Macrobius, In somnium scipionis, Frankrijk, 12de eeuw

MUSEUM PLANTIN-MORETUS, ANTWERPEN

Claudian (370-404), Opera, 13de eeuw

MUSEUM PLANTIN-MORETUS, ANTWERPEN

Petrus Riga (c. 1140-1209), Aurora

MUSEUM PLANTIN-MORETUS, ANTWERPEN

